

engang er forsøgt fremdraget – et udtryk for Enemarks sunde historiske judicium, men nok en skuffelse for romantiske læsere.

Til sidst yderligere et par bagateller. S. 140 får Enemark mine nakkehår til at rejse sig med en sidebemærkning om, at Sejlstrupgård var i Børglumsbispens besiddelse »næsten« frem til reformationen. Har han en tikkende bombe under vor opfattelse af reformationens forløb gemt på sit kontor? S. 209 og 210 benytter han udtrykket ordfejde (ordstrid), men mener vist det modsatte, orfejde (forlig).

Det vil være fremgået, at Enemarks bog er både inspirerende og provokerende læsning. Indenfor denne anmeldelses rammer har det kun været muligt at pege på de sider af hans fremstilling, der lod sig anfægte, mens mange andre næppe lader sig røkke. Til de urokkelige hører formentlig de klare og nøgternt gennemskuende udredninger af spillet omkring Gotland og af den unionspolitiske modsætning mellem Halmstads- og Bergentraktaterne. I udforskningen af Kalmarunionens urolige historie er Enemarks bog ikke blot et pionerarbejde, men utvivlsomt også et hovedværk.¹

Mikael Venge

KARL-ERIK FRANDSEN: Vang og tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682–83. Esbjerg, Forlaget Bygd, 1983. 296 s. 64 figurer i teksten + 4 i lomme. 195 kr.

I *Indledningen* angives afhandlingens hovedsigte at være en analyse af de midler til at muliggøre fortsat dyrkning af jorden, som anvendtes af bønderne i Danmarks landsbyer i 1680'erne, da der i forbindelse med udarbejdningen af Christian V's Matrikel fandt en systematisk opmåling og vurdering sted.² Der er lagt speciel vægt på den geografiske udbredelse af anvendelsen af de forskellige rotations- og sædskifteformer, og der fremsættes i den forbindelse den teori, at udbredelsen af dyrkningssystemerne skyldtes landets fysiske forhold, først og fremmest jordbundsforholdene, men derudover søger afhandlingen at vise, at også andre faktorer, som er vanskeligt målelige, har gjort sig gældende, såsom kulturel påvirkning og lokal (herredsvis) rumlig organisation. Det præciseres dog, at de danske dyrkningssystemer, der kan iagttages i 1680'erne, afspejler et trin i en dynamisk udvikling, uden at kildematerialet dog hverken før eller umiddelbart efter har kunnet belyse dette forhold mere præcist.

Kapitel 2. Indeholder en forskningsoversigt, hvor den hidtidige danske forskning refereres i det omfang, den har beskæftiget sig med matriklen 1688 og hvis denne har forsøgt at bestemme vangesystemets alder. Denne diskussion afsluttes med, at forfatteren slutter sig til den opfattelse, at man i Danmark har kendt vangebruget allerede i 1200-tallet.

Kapitel 3 udvider forskningsoversigten til andre dele af Europa. Her er især den svenske litteratur indgående behandlet ud fra overbevisningen om et større nabofællesskab. Tilsvarende indgående er afsnittet om Polen, hvor forfatteren har særlige sproglige forudsætninger for at deltage i den her for sig gående diskussion om dyrkningssystemernes alder og kulturplanternes ibrugtagen. Disse resultater har indtil nu været ret upåagtede af danske forskere.

I den følgende gennemgang af den tyske litteratur har forfatteren klogeligt holdt sig til »dyrkningssystemer«, der i forhold til den ellers meget omfattende forskning er en relativt

¹ Denne anmeldelse er skrevet inden fremkomsten af Poul Enemarks seneste afhandling, Christian I og forholdet til Sverige 1448–1454. Historie 1982, s. 440–492.

² Det følgende er med enkelte ændringer identisk med anmelderens indlæg som første officielle opponenter ved disputatsforsvaret på Københavns Universitet den 25. marts 1983.

ung side af forskningen, idet funktionelle elementer blandt tyske forskere hidtil har været noget tilsidesat overfor morfologien af vange og byer. Savnet heraf afhjælpes dog noget af de topografiske beskrivelser, der er indeholdt i de store tyske Landschaft-atlasser. Helt naturligt er dyrkningssystemerne i Slesvig-Holsten inddraget i behandlingen, selv om forfatteren beklager de sparsomme undersøgelser heraf.

I afsnittet om De britiske Øer er forskningen af dyrkningssystemerne behandlet regionalt i overensstemmelse med de britiske forskeres egne opfattelser, og disse resultater er da også med til at bringe næring til forfatterens egne forskningsintentioner. Han afholder sig dog fra at gå ind i en diskussion af mulige innovationer på dyrkningssystemernes område mellem England og Danmark, hvor fristende en sådan kunne være. For Frankrigs vedkommende henvises til Hugh Clouts oversigt andet sted, medens Marc Blochs store værk om det franske kulturlandskabs historie refereres nærmere. I dette efterlyser Bloch analyser af dyrkningssystemerne i 1600-tallet. Men når det til slut bemærkes, at udskiftningen de fleste steder i Frankrig var tilendebragt, før de første matrikelkort fra 1800-tallet blev til, må der tages det forbehold, at udskiftningen i Nordfrankrig først blev aktuel efter første verdenskrigs store ødelæggelser.

I en slags konklusion til kapitel 3 bemærker forfatteren, at den omstændighed, at dyrkningssystemernes historie har så ringe en plads i den europæiske forskning, må ses i lyset af, at det især er geografer, der har beskæftiget sig med dette problem, og at deres uddannelse ikke har kunnet kvalificere dem til en dyberegående analyse af det middelalderlige kildemateriale. En sådan opfattelse er sikkert i hovedsagen korrekt, men gælder dog næppe for England, hvor uddannelsen har en anden karakter, og hvor forskerne hævder at kunne tolke den angelsaksiske krønike. For Danmarks vedkommende er det svage kildemateriale fra middelalderen en undskyldning for denne mangel i forskningen. Den agrare forskning har her fortrinsvis været udøvet af historikere frem til omkring 1950, da de geografiske institutter i Århus og København gik ind i disse opgaver ved Frits Hastrup henh. Viggo Hansen og deres elever.

Kapitel 4. Metode og forskningsteknik. – Den anvendte metode kan karakteriseres som historisk-geografisk, idet den rummer dels en kildekritisk analyse og tolkning af kilderne og dels en overførsel af iagttagelserne til kartografisk form med det formål at kunne fremlægge en visuel rekonstruktion af udvalgte dele af 1600-tallets kulturlandskab. Problemerne for en sådan løsningsmodel melder sig, når rekonstruktionen kun har oplysninger fra Matriklen 1688 at bygge på, idet åsenes lokalisering inden for bymarken rummer mange usikkerhedsmomenter, ikke mindst når det ca. 100 år yngre Matrikelkort ikke gengiver det ældre agersystem eller indeholder de gamle marknavne. I forvejen er marknavnekontinuiteten et åbent spørgsmål. Derfor vil der også ved en sådan rekonstruktion være større eller mindre usikkerhed, som det også åbent lægges frem af forfatteren.

Kapitel 5. Kildematerialet. – Den foreliggende undersøgelse bygger på, er forarbejderne til Christian V's Matrikel fra årene 1681–88. Som yderligere støtte er for Fyns og Falsters vedkommende brugt Matriklen 1662, der er en synkron fortegnelse over alle landets landbrugsbedrifter med angivelse af den traditionelle landgilde, hvis ajourføring dog nok i mange tilfælde må betvivles. Andre kilder har været Inkvisitionsprotokollen 1692 over det fynske ryttergods samt de noget senere Indberetninger 1759, hvis oplysninger om vangelag og besåning som bekræftet af andre forskere også gælder for 1682. Derimod ses de Topografiske Indberetninger fra Lolland 1743–44 ikke at være benyttet, og det samme gælder mange Præsteindberetninger, hvis meget varierende indhold nu og da også oplyser om sædskiftet. Man kan dog næppe laste forfatteren for at have undladt at inddrage disse sporadisk forekommende oplysninger.

De kartografiske kilder er som nævnt udskiftningskortene med deres meget varierede navneindhold: fra ingen over få til mange marknavne. I den herredsvise rekonstruktion er

endvidere benyttet de såkaldte Herredskort fra tiden omkring 1820. Det fremgår derimod ikke klart, om de specielle Rytterdistriktkort, hvoraf bl.a. vangelagene kan aflæses, er benyttet, som det f.eks. er gjort af F. Hastrup.

Til trods for, at en sammenligning mellem 1688-matriklens oplysninger og udskiftningskortene i flere tilfælde har vist, at bymarken i løbet af de ca. 100 år derimellem er blevet udvidet, så er de fremkomne rekonstruktioner for så vidt pålidelige nok, idet udvidelserne som regel er sket på bekostning af tidligere engarealer i markens periferi. Forfatteren er da også opmærksom herpå, som det fremgår af analysen af Tårnby. Det er straks lidt sværere at indarbejde eventuelle flytninger af vangeskel.

Christian V's Matrikel 1688 har igennem årene været flittigt benyttet af historikere og geografer og været en inspirationskilde for den meget store gruppe af topografer rundt omkring i landet, hvis resultater man kan finde offentliggjort i de lokalhistoriske samfunds årbøger. Men ellers har det oftest været de sogne, hvor der foruden Matriklen 1688 har været en fyldig kildedækning fra udskiftningskort og diverse indberetninger, der har været behandlet. Her står man derimod overfor et arbejde, hvori der ikke er taget »nemheds hensyn«, men hvor selv store mangler i kildematerialet ikke har været en hindring for et løsningsforsøg. Derved bringer undersøgelsen også en række nye metodeanvisninger, der vil kunne inspirere andre til at gå endnu videre. Undersøgelsen bærer endvidere stærkt præg af, at den er foretaget af en forsker, der forener den historiske og geografiske ekspertise, som er en forudsætning for den rette forståelse af kulturlandskabssammenhængen. For første gang får man her en tilfredsstillende fremstilling af den økologiske sammenhæng mellem dyrkningssystemer og de fysiske ressourcer, der har stået til rådighed, og som har været en forudsætning for det danske bondesamfunds beståen.

Kapitel 6. Detailanalyser af udvalgte landsbyer. – Dette kapitel rummer en dybtgående analyse af 11 landsbyer, der er udvalgt med henblik på en dybdeboring i byer med så rig en variation i dyrkningssystemer som muligt. Her er der eksempler på alsædebrug, 2-vangsbrug, 3-vangsbrug, 4-vangsbrug, uregelmæssige skifter og græsmarksbrug, koblet med regelmæssige, henholdsvis uregelmæssige bolskifter og solskifter. Et par af eksemplerne foreligger allerede i publiceret form.

Det der gør dette kapitel til måske det vægtigste i afhandlingen er den alsidige måde, hvorpå problemerne er angrebet, og den eksemplariske måde, hvorpå de kartografiske hjælpemidler er taget i brug.

1688-matriklen er nødvendigvis hovedkilden til de mange ledsagende rekonstruerede kort, der viser bymarken med dens vange, åse og agre, jordfordelingsmønstre, jordbonitet m.m. Dertil kommer tabeller over landskiftegrupper, landgilden, hartkornets fordeling på ager, eng, høveders græsning m.m. for de enkelte gårde. Heri ligger der en meget stor forskningsindsats, og resultatet heraf er for en stor del ny for videnskaben. Der tilkommer forfatteren særlig ære for rekonstruktionen af Sønder Tåstrup by på Falster, hvor han med stor beviskraft har kunnet påvise, at der i denne by indgår bebyggelser fra to nedlagte landsbyer: Bisserup og Pederstrup. Iagttagelsen af et uregelmæssigt 3-vangsbrug med dyrkningstvungen under opløsning i Kattrup by (Vor hrd.) er ligeledes ny, og det samme gælder den interessante teori om en boldeling i eksemplet Skårup, Mullerup m.m. på Fyn. Et uregelmæssigt skifte byggende på et 2-vangs system, hvortil er føjet en tredje alsædevang og et par løkker, fra Vestfyn har forfatteren benævnt Lillebæltsystemet, fordi det ikke kan indpasses i de kendte vangesystemer.

Kapitel 7. Dyrkningssystemerne 1682. Øerne øst for Storebælt. – Kapitlet indeholder en generel regional beskrivelse og analyse af dyrkningssystemernes udbredelse på Øerne ø.f. Storebælt. For Sjælland konstateres det, at en lang række kystbyer havde alsædebrug, medens 3-vangssystemet i øvrigt var dominerende. Der var dog betydelig forskel på skovbyggerne, hvor der var gode muligheder for kvægavl, og så de rene agerbrugssogne. På

samme måde har udsædens karakter varieret som anført for krongodsets vedkommende, uden at man kan give nogen sikker forklaring herpå. Det samme gælder karakteren af kongetienden, der omkring hovedstaden bestod af byg alene eller af mere byg end rug. For Møn og Falster konstaterer forfatteren et udpræget vangelagssystem, der er kartografisk dokumenteret. Efter de her fremsatte oplysninger fristes man til at udtale tvivl om, at de af kommissionerne for Sjælland angivne rotationsforhold har været korrekte og afspejlet den aktuelle situation. De synes snarere at have været en genvej til at vurdere størrelsen af hartkornsskatterne. En sådan opfattelse er også fremsat fra anden side og er i overensstemmelse med afvigelser, forfatteren har konstateret med hensyn til udsæden.

Kapitel 8. Dyrkningssystemer på Fyn og Langeland. – I indledningen bemærkes det, at Fyn fremviser en betydelig variation af dyrkningssystemer, der befinder sig i en overgangsposition mellem Sjælland og Jylland. Men når det siges, at dette er tilfældet trods »relativt ensartede overfladeformer og jordbund«, så må dette udsagn nok tages med et vist forbehold. I kapitlet fremlægger forfatteren fuldt gyldige belæg for, at det fynske vangebrug er karakteristisk ved ofte at have flere end 3 vange, hvortil mange steder kommer et større antal vænger, kohaver, løkker etc. På samme måde konstateres der mange tilfælde af integrerede dyrkningssystemer, der først sent er blevet adskilte med reguleringer af ejerlagsgrænserne til følge, ligesom der gives eksempler på, hvordan gamle centralbyer i middelalderen har ekspanderet i form af rydningsbyer i periferien. I det centrale dødisområde ved Vissenbjerg påvises en brugsform, der stærkt kontrasterer med de omliggende slettebygder. Forfatteren har givet overbevisende belæg for, at der her er tale om en sen opdyrkning med græsmarksbrug til følge.

Interessante er også de iagttagelser, der tyder på, at der i mange fynske tilfælde har været tale om en tendens til opløsning af den traditionelle dyrkningstvang. Men desværre er den fynske kommissions beretninger enten ikke detaljerede nok, eller tolkningen vanskeliggør et mere kategorisk udsagn herom.

Det er forfatterens fortløbeneste, at der trods alt er kommet et vist system i dette virvar af dyrkningssystemer, og det er utvivlsomt korrekt, at relieffets udformning og jordbundsforholdene er en af de bagved liggende årsager til de store variationer. Det virker særligt slående, når man betragter kontrasten mellem dødisområdet på den ene side, hvor græsmarksbrug, kvægavl og skovbrug har spillet en dominerende rolle, bekræftet ved den typiske smørlandgilde og ringe byg- udsæd, og på den anden side de omliggende slettebyer med deres 3- vangsbrug og byg-landgilde.

Fyn synes at have haft forfatterens særlige bevågenhed. Analyserne går dybere (bedre dokumentation?), og den kartografiske dokumentation er udvidet med herredskort, der foruden at vise arealbenyttelsesmønstret generelt gengiver sogne- og ejerlagsgrænser, vangelagssystemer og ved symboler dyrkningssystemerne. Et specialkort dækker det midtfynske dødisområde. Det er et overordentlig propert arbejde og uden sidestykke i dansk (europæisk) rural forskning.

Kapitel 9. Landgilde og udsæd på Fyn 1662. – Forfatteren forsøger heri at uddybe forståelsen af de variationer i dyrkningen, som det forrige kapitel kun indeholdt hentydninger til. Det er her landgildeoplysningerne, der må holde for, og den kartografiske metode tages i brug. Ved at sammenholde kort over smørlandgilden, dens andel i hartkornet og dyrkningssystemernes udbredelse mener forfatteren at kunne udskille kødkvægsområder fra malkekvægsområder, selv om disse sidste formentlig ikke skal opfattes i moderne forstand. Derimod svigter korrelationen helt, når rug-udsæden og rug-landgilden sammenlignes, og en eventuel sammenhæng afsløres heller ikke, når inkvisitionsprotokollernes udsædsoplysninger for 1692 inddrages i problematikken. Der er ikke gjort forsøg på at inddrage kop- og kvægskattelisterne 1682, muligvis fordi de som sandhedsvidner er blevet stærkt kritiserede.

Kapitel 10. Dyrkningssystemer på Fyn 1682. – Her forsøges en opsummering, hvis

konklusion er den, at selv om relief og jordbundsforhold nok afspejles i dyrkningssystemerne i visse områder, så vil forfatteren afvise, at de fysiske forhold har bestemt udbredelsen af dyrkningssystemerne som helhed. De skulle i stedet for være resultater af innovationsspredninger. Efter forfatterens mening er Lillebæltsystemets 2-vangsbrug den ældste form for vangebrug på Fyn, og typen er kommet hertil fra Jylland og har berørt hele øen. Dette system skulle da senere være fortrængt af en fra Sjælland indtrængende 3-årig rotation, selv om beviset herfor mangler helt. Til slut peges der på, at 1688- matriklen må opfattes som et på papiret fæstnet øjeblikksbillede af et landbrug i en dynamisk udvikling, der bl.a. er gået i retning af mere fleksible dyrkningsformer og en opløsning af dyrkningstvangen. Disse synspunkter kan nok i nogen grad diskuteres, men at dyrkningsforholdene langt fra afspejles i landgilden er sikkert korrekt.

Kapitel 11. Dyrkningssystemer i Jylland 1683. – Medens vangebruget med fast rotation har været udbredt i det østjyske moræneområde, praktiseredes i det øvrige Jylland det såkaldte græsmarksbrug i forskellige udformninger. Forfatteren konstaterer to hovedtyper: en hvor bymarken er inddelt i tægter, enten i fast rotation eller uden en sådan, og en uden denne inddeling, men hvor dyrkningsenheden er det enkelte fald eller den enkelte ager. En særlig gruppe af dyrkningssystemer, hvor bymarken er opdelt i koncentriske zoner, er udviklet i Nordvestjylland og er af forfatteren kaldt Limfjordssystemet. Et yderligere karakteristisk træk ved de jyske græsmarksbrug er mangelen på gærder, der forudsatte tøjring af det græssende kvæg. Det største problem for forfatteren har været at skære gennem uoverensstemmelserne i de forskellige kildeangivelser om markernes rette brug. På dette punkt har modelbøgerne vist sig at stemme bedre overens med den aktuelle udnyttelse end markbøgerne, men en fuld afklaring har ikke kunnet opnås.

Den følgende detaljerede gennemgang af de enkelte amter viser påfaldende regionale forskelligheder, der i et vist omfang har kunnet tilskrives de fysiske forhold, og det synes åbenbart, at bondens egen erkendelse af bonitetsforskelle i jordbunden har været medbestemmende for rotationen. I sammenhæng hermed har forfatteren iagttaget, at havre mangler som udsæd på de jyske hedesletter, men ikke på morænelandet i samme herred.

Under beskrivelsen af dyrkningssystemerne i Lundenæs amt lader forskellige kildetolkninger det skinne igennem, at valget af sædart skete efter de aktuelle forhold, men forfatteren vover ikke at gå så vidt som til at sige, at variationer i vejrforholdene som indtræffet af våde/tørre år henholdsvis kolde/milde vintre har været bondens vigtigste beslutningsgrundlag på dette punkt. I det hele taget udtaler forfatteren sig oftest med næsten overdreven forsigtighed, men et lokalkendskab til, hvordan den midtjyske bonde endnu i dag bestemmer markernes besåning, kunne måske vise vej til en løsning herpå. Forklaringen på, hvorfor græsmarksbruget på bakkeøerne havde tægter med fast rotation, medens dette ikke var tilfældet på hedesletterne, skulle pege i samme retning.

Den samme forsigtighed i tolkningen af kilderne dukker op, hvor forfatteren fra Tim sogn i Hind herred kan citere markbogen for en bemærkning om, at »de har høbjergning nogenledes i proportion med agerjorden«. Dette er beklageligvis ikke fuldt op af en diskussion af, hvorvidt der kunne være basis for beregning af et bestemt forhold mellem høbjergningens størrelse og den gødede agerjords omfang. Erkendelsen af det samme forhold genfindes i himmerlandske sogne, hvor den hævdede litorinahavbund indgår i et større omfang med betydelig høhøst. Nu må man nøjes med en berettiget formodning om en sandsynlig korrelation mellem de to størrelser.

En meget vigtig dokumentation af de fysiske forholds indflydelse på dyrkningssystemerne giver forfatteren for Voer herred (Skanderborg amt), hvor det står helt klart, at vestgrænsen for 3-vangsbruget følger den østjyske israndslinie, medens græsmarksbruget dominerer vest herfor på det diluviale sand, og det samme forhold er iagttaget på Djursland i Sønderhald og Mols herreder.

Tilsvarende har hovedopholdslinien ned gennem Midtjylland dannet skel mellem græsmarksbrug med tægter (mod øst) og uden tægter (mod vest), selv om der kan konstateres enkelte undtagelser fra denne regel. Forfatteren kan ligeledes konstatere, at det østjyske 3-vangsbrug ophører brat ved Limfjorden for i Vendsyssel at blive erstattet af en kombination af græsmarksbrug med alsædejord i varierende forhold afhængig af de hævdede litorinaaflejrings andel i bymarken. Flytter man vestpå til Hanherrederne, er der ikke længere nogen skarp adskillelse mellem de to udnyttelsesformer, ligesom dyrkningstvungen bliver den enkelte agers anliggende. Endnu længere vestpå i Thy dominerer Limfjordssystemet med de tre funktionelt adskilte enheder: Alsædejord, Brødjord og Havrelænd.

Det må stå helt klart, at den foreliggende undersøgelse har øget og fornyet vor viden og forståelse af det danske kulturlandskab 1688 på en lang række punkter. Det er første gang, at man præsenteres for en totalanalyse af dyrkningssystemerne og agrarstrukturen i vore gamle landsbyer, byggende på et synkront materiale af et omfang og indhold, der er enestående i europæisk sammenhæng. Et arbejde af et sådant omfang har længe været et savn i den danske agrare forskning, og der er ingen tvivl om, at resultaterne vil vinde genklang hos de mange kolleger over hele Europa.

At Karl-Erik Frandsens disputats vil blive læst af et bredt publikum herhjemme hersker der ingen tvivl om. Hertil hjælper en detaljeret indholdsfortegnelse og et omfattende stednavneregister, der gør en i forvejen meget læseværdig afhandling til en tilgængelig opslagsbog.

Viggo Hansen

Som sig hør og bør oplyser Karl-Erik Frandsen i sin indledning, hvad der er hovedsigtet for de undersøgelser, der er sammenfattet i hans disputats.¹ Det er, siger han (s. 2,1), »at analysere de midler, som bønderne i Danmarks landsbyer i 1680-erne anvendte for at muliggøre en fortsat dyrkning af jorden«. Da det danske samfunds eksistens hovedsagelig var baseret på landbruget, er dette i videre perspektiv at forklare, hvorledes den danske befolkning blev opretholdt, og hvorfor Danmark ikke blev en ørken, således som en af reformtidens skribenter, J. D. W. Westenholz, i 1772 profeterede, at det ville gå de lande, der ikke i tide blev frigjort for fællesskabet. Westenholz' ord er citeret i forordet og er formentlig det mest outrerede eksempel, forf. har kunnet finde.

Man må naturligvis tro Karl-Erik Frandsen på hans ord, når han formulerer hovedsigtet for sin bog, som det er nævnt. Men det er rigtignok en meget bred formulering, og det kan ikke siges, at denne opgave er løst i sin fulde udstrækning. I så fald skulle alle de sider af landbrugets forhold, der nævnes i indledningen, bl.a. kreaturhold og dyrknings- og græsningsfællesskab, være behandlet indgående, hvad der ikke er sket. Mere rammende er bogens undertitel: »Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83«. Det er de forskellige dyrkningssystemers udbredelse og særpræg, der er afhandlingens centrale indhold, og det er dens særlige kendetegn, at den i vid udstrækning følger undersøgelserne op med kartografiske rekonstruktioner af enkelte landsbyers tilliggende eller af kulturlandskabet i større områder.

Undersøgelsen er afgrænset til at omfatte Danmarks landsbyer, defineret som bebyggelser med over 2 gårde i matriklens forstand. Dyrkningssystemerne på enkeltgårde og hovedgårde er ikke medtaget, idet der herom henvises til Henrik Pedersens afhandling om hovedgårdsbedriften i sidste halvdel af det 17. årh. (HT 1915). Forf. erkender, at dette er en mangel (s. 2,2), men når det erindres, at afhandlingen præsenterer en landsdækkende

¹ Nærværende anmeldelse gengiver i bearbejdet form 2. officielle opposition ved afhandlingens forsvar på Københavns Universitet (Amager) den 25. marts 1983.

undersøgelse af landsbyerne i hele det daværende danske kongerige, må denne mangel siges at være undskyldelig, og afgrænsningen forståelig. En undersøgelse af samtlige danske landsbyer er i sig selv en frygtindgydende opgave.

Mere beklageligt er det, at undersøgelsen kun omfatter agerbruget, medens kildematerialet ikke på tilsvarende måde belyser kvægholdet, som var den anden og lige så nødvendige bestanddel af det danske landbrug, således som det klart er udtrykt i bogens indledning. Kvægholdet spiller dog ind overalt i afhandlingen som en nødvendig forudsætning for at bevare agerjordens ydeevne, og for Fyns vedkommende er det taget op til mere indgående behandling og illustreret ved kort over smørlandgilde 1662 (s. 195 f.) og øksenstaldning s.å. (s. 198) samt en tabellarisk opstilling over kvægholdet på ryttergårdene 1692 (s. 205). Det giver i det mindste for en enkelt landsdel et mere detaljeret billede af samspillet mellem agerbrug og kvægavl.

I kapitel 2 og 3 gives en oversigt over ikke blot den relevante danske, men også den europæiske forskning. Da emnet i sjælden grad indbyder til komparative undersøgelser, er det sidste lige så motiveret som det første. Det er naturligt, at nabolandene Sverige og Tyskland har krav på særlig opmærksomhed, men også forholdene i England og Skotland har direkte relevans for danske forhold. Polen, Rusland og Frankrig er vel i forhold hertil mindre nærliggende, men dog på ingen måde irrelevante. M.h.t. den polske forskning har forf. gjort den del af sine fagfæller, der ikke som han er polskkyndige, den tjeneste at give en indføring i problematik og resultater.

Sin egen metode karakteriserer Frandsen i kap. 4 som historisk-geografisk, og som nævnt spiller kartografiske rekonstruktioner en stor rolle i bogen. Sådanne rekonstruktioner er forbundet med betydelige vanskeligheder. Samtidige kort eksisterer ikke, det bedste disponible grundlag er udskiftningskort og matrikelkort fra ca. 1800, hvis hovedformål imidlertid ikke var at vise det gamle system. På disse kort er oplysningerne fra 1600-tallets skriftlige kilder indført (agrenes størrelse og orientering), medens de data, der ikke findes i 1600-tallets kilder, overtages fra det senere kort (gårdenes placering, enge, moser, vandløb etc.). Metoden er på dansk grund først anvendt af Axel Steensberg, som dog kunne støtte sig på ryttergodskort. Frandsens grundlag har været af varierende kvalitet, men han har ikke ladet sig standse, og har med stor opfindsomhed udnyttet det materiale, der nu engang foreligger, til sine rekonstruktionsforsøg. Resultatet er blevet en række detailkort (kapitel 6) over 11 udvalgte landsbyer, som tilsammen belyser de vigtigste dyrkningssystemer på øerne og giver enkelte eksempler fra Jylland. Når hovedlandet er underrepræsenteret, hænger det sammen med, at der her i nyeste tid er foretaget en række tilsvarende rekonstruktionsforsøg, som citeres og i enkelte tilfælde gengives. Udover disse detailkort er der foretaget rekonstruktion af hegningssystemet i visse større områder (Møn, Falster, Fyn og Langeland), som trods den usikkerhed, der kan være knyttet til gærdernes placering, uden tvivl giver en plausibel illustration af tidens kulturlandskab.² Disse undersøgelser, hvor der virkelig er gravet dybt, hører til de mest værdifulde i bogen.

Kildematerialet gennemgås i kapitel 5 (s. 39-48). Langt den vigtigste kildegruppe er forarbejderne til Christian V's matrikel fra årene 1681-1688. Hertil kommer dog Matriklen 1662, Inkvisitionsprotokol 1692 vedrørende det fynske ryttergods og Indberetninger 1759,

² Den kartografiske fremstilling af dyrkningssystemet på Møn 1682 (s. 113) er tidligere publiceret i K.-E. Frandsens artikel »Møns udvikling fra omkring 1600 til 1900«, Bygd, 6. årg. nr. 5, 1975, s. 8-9, men her med anvendelse af farver til at markere arealernes udnyttelse. Det lader sig ikke nægte, at farverne giver et både stærkere og mere sikkert visuelt indtryk af fordelingen mellem kornafgrøder, fædd, græs og skov, og når der ikke er anvendt farver til disputatsens kort, skyldes det utvivlsomt økonomiske grunde. Til gengæld må det siges, at de sort-hvide kort grafisk er langt smukkere end de brogede.

tre kildegrupper, som især har haft betydning for undersøgelserne af Fyn, Falster og Møn, herunder ikke mindst analyserne af kulturlandskabet. Endelig er der det kartografiske materiale. Alle kildegrupper rejser problemer. Jeg skal indskrænke mig til at drøfte et af de vigtigste, som vedrører nogle kontroversielle rotationsangivelser i markbøgerne.

Først vil det dog være rimeligt at slå fast, hvad forf. forstår ved rotation. I indledningen defineres rotation som vekslen mellem dyrkning og hvile for det enkelte stykke jord, f.eks. 2/1, medens sædskifte defineres som besåning af den enkelte jord med varierende kornsorter i de enkelte år. Mig bekendt er dette en usædvanlig sprogbrug. Almindeligvis anvendes ordet rotation i nøjagtig samme betydning som sædskifte (afgrødeskifte).

Medens vi er ved definitioner. Det er rimeligt nok, at Frandsen ikke har ønsket at genfortælle hele historien om tilvejebringelsen af Christian V's matrikel, som er fortalt så mange gange før, og hvorom der uden skade kan henvises til tidligere fyldige fremstillinger. Det gælder i særlig grad, da den skattemæssige side af sagen, som jo var den egentlige drivkraft, ikke er hans anliggende. Der erindres blot om (s. 39,1), at »målet med M 1688 var at skabe et objektivt grundlag for jordbeskatningen ved konstruktion af skatteenheden tønder hartkorn (tdr. htk.)«, som fremkom ved en opmåling af agerjorden og reduktion af de opmålte tønder land til tdr. htk. med anvendelse af forskellige divisorer, afhængig af jordens udnyttelsesgrad og bonitet. Hertil kom høslet, græsning m.v.

Td. land og td. htk. er som bekendt stadig gængse begreber, men det havde været rimeligt, om forf. havde fortalt sine læsere, hvad meningen egentlig var med disse betegnelser. Det er ikke besværligt at skaffe sig underretning om, at 1 td. land var 14.000 sjællandske kvadratalen, men hvorfor blev netop 14.000 kvadratalen kaldt en td. land, og hvorfor betegnede man den konstruerede skatteenhed en td. htk.?

På begge spørgsmål kan der findes svar i ældre litteratur. Carl Christiansen var således ikke i tvivl om betydningen af en td. land. Han oplyser, at kommissærerne beregnede 14.000 kvadratalen til en tønde udsæd,³ eller med andre ord: 1 tønde land var det areal, der kunne besås med 1 td. korn. Som det fremgår af spredte steder i bogen, regner Frandsen også med, at dette var normen, vel at mærke m.h.t. rug og byg.⁴ Dog fremhæver han, at dette ikke var en regel uden undtagelser. Udsædstætheden på Fyn var ofte mindre end 1 td. korn pr. td. land, og navnlig må der regnes med, at rugen blev sået tyndere end de andre kornsorter (s. 205,2-206,1, jvf. s. 81,2). Det sidste har også Sven Dahl konstateret for Skånes vedkommende, og det må sikkert tages til efterretning. Men derfra og til at hævde, »at der f.eks. kun blev sået ½ td. rug pr. td. land« (s. 205,2), er springet dog alt for stort.

Betegnelsen td. htk. var på ingen måde en nyskabelse i 1680'erne, men benyttet fra gammel tid som regneenhed ved landgildebetalingen. I sin redegørelse for 1662-matriklen konstaterer Frandsen (s. 44,2), at det var regeringens synspunkt, at landgilden omregnet til hartkorn måtte være et egnet grundlag for skatteudskrivning, idet man dog fandt det nødvendigt at sammenholde den med udsædens størrelse for at afgøre, om den gældende landgilde stod i et rimeligt forhold til gårdens ydeevne.

Samme hovedprincip må anses for at ligge til grund for udarbejdelsen af Christian V's matrikel, men rigtignok med den væsentlige forskel, at der nu blev foretaget en opmåling og vurdering af jorden, hvorved de hidtil eksisterende uligheder i landgildehartkornets størrelse blev afløst af en i hvert fald i princippet ensartet hartkornsvurdering.

Spørgsmålet er så, om den nye hartkornsvurdering ud over at være en skatteenhed også fik betydning for landgilden. På nogle godser synes det at have været tilfældet. Om

³ Carl Christiansen, Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger, II, 1922, s. 490.

⁴ Af havre gik der ifølge Fridlev Skrubbeltang, Det danske Landbosamfund 1500-1800, 1978, s. 58, hvortil der henvises, næsten 2 tdr. udsæd til samme areal som 1 td. rug og godt 1 td. byg.

Gisselfeld oplyser godsforvalter og kammerråd O. F. C. Rasmussen, at man gik ud fra, at hartkornet fremdeles skulle være et udtryk for landgildens størrelse, således at der skulle svares 1 td. rug eller byg pr. td. htk., hvad der i næsten alle tilfælde medførte en betydelig nedsættelse. Hertil kom, at der blev gennemført en omfordeling af jorden, således at de enkelte gårde i samme landsby blev lige store, eller omtrent lige store, og tilsvarende betalte samme afgifter. Godsforvalter Rasmussen slog sig imidlertid ikke til tåls hermed, men tog sig for at undersøge, om Gisselfelds eksempel var repræsentativt, og skaffede sig i dette øjemed jordebøger til låns fra en række andre godser, fordelt over hele landet. Hans resultat blev, at forholdene varierede meget. Flere godser havde fulgt samme fremgangsmåde som Gisselfeld, men i de fleste tilfælde syntes den gamle landgildes værdibeløb opretholdt, omend med ændret sammensætning, hvorved også den gamle ulighed fra by til by m.h.t. landgildens størrelse i forhold til hartkornets levede videre.⁵ Trods alle konstaterede forskelle giver Rasmussens undersøgelser dog rimeligt grundlag for at konkludere, at den hartkornsansættelse, der blev foretaget i forbindelse med udarbejdelsen af Christian V's matrikel, må betragtes som en direkte, revideret videreførelse af landgildehartkornet, omend den kun i begrænset omfang fik betydning for landgildens fremtidige størrelse.

Derefter tilbage til spørgsmålene i forbindelse med markbøgernes rotationsangivelser. Baggrunden for problemerne er, at de forskellige kommissioner, der forestod matrikuleringsarbejdet i landets forskellige egne, havde anvendt forskellige vurderingsmetoder. Odense kommissionen og ligeledes den lollandske havde overalt ladet rotationen følge vangeskiftet og altså ved trevangsbrug angivet rotationen $\frac{2}{3}$ for al jord i vangen. Den holbækske kommission, som også målte Falster Nr. hd., og den nyborgske havde derimod anvendt en graderet skala og f.eks. anført middel havre jord for $\frac{3}{4}$ eller $\frac{2}{3}$. I yderste tilfælde kunne man komme helt ned til, at jorden blev sået hvert 31. år. Hvis der var tale om udmærkede, var en sådan vurdering ikke problematisk, men sagen stillede sig anderledes, når der var tale om jord, som lå i vang. Det gav Rentekammeret problemer med beregningerne, og i en forestilling til kongen $\frac{2}{3}$ 1684 (s. 42) gjorde man opmærksom på, at de fleste kommissioner på øerne havde takseret den dårlige jord for hvile efter deres behag og ikke efter vangeskifte, skønt det dog var bekendt, at den jord, som ligger i vang, også bliver gødet og brugt efter vangeskifte, med nogle uvæsentlige undtagelser, hvor lidt jord kan ligge længst ude i marken, og bonden ikke vil køre sin gødning så langt, men hellere gøde des bedre den jord, som er ham nærmest.

»Det fremgår utvetydigt heraf«, siger Frandsen (s. 42), »at de stærkt graderede rotationsangivelser ved de 5 østdanske kommissioner, dels var misforstået i forhold til instruksens ånd« – det skal ikke bestrides – »og dels var et udtryk for taksermændenes skøn, men ikke gengav den virkelige brug og hvile. Og det vil igen sige, at den virkelige rotation er den, der dels fremgår af generalbeskrivelserne, og hvor disse ikke findes af rotationsbeskrivelserne for den gode og middelgode jord«. Ja, det fremgår utvetydigt, at sådan var Rentekammerets opfattelse – men svarede den til virkeligheden?

Henrik Pedersen (1907) mente ikke det var tilfældet og henviste til den landbrugspolitiske skribent omkring midten af det 18. årh. O. D. Lütken, som var præst i Skellerup (Vindinge hd., Nyborg amt), altså i trevangsbrugets område.⁶ Lütken, som også citeres af Frandsen (s. 43), var som agrarpolitiker af noget konservativ observans og stillede sig

⁵ O. F. C. Rasmussen, Optegnelser om Gisselfeld, Næstved 1868, s. 162–67. Det skal bemærkes, at Rasmussen ikke uden videre betragter landgildenedsættelsen på Gisselfeld som en lettelse af bøndernes stilling, men fremhæver, at den må ses i sammenhæng med indfæstningens og hoveriets størrelse.

⁶ Henrik Pedersen, Udsæden og det dyrkede Areal paa Falster i sidste Halvdel af det 17de Aarh., HT 8. rk. I, 1907–08, s. 120 f.

skeptisk overfor forslag om overgang fra trevangsbrug til flervangsbrug (kobbelsbrug) med mindre drift og udsæd og mere hvile og dermed græsning. Samme fordel kunne efter Lützens mening opnås indenfor trevangsbrugets rammer, hvis bønderne lod deres jord hvile i en længere periode end normalt, alt efter fornødenhed. Og det har bønderne da i praksis også gjort på mange steder og i lang tid, oplyser han. Så den der regner med, at $\frac{1}{3}$ af agerlandet på det fynske bøndergods besås årligt, han gør »en ganske urigtig Calcul«. Bl.a. i Lützens egen hjemby, Skellerup, og i andre byer i de allerbedste egne, kan man ikke regne med, at der besås mere end det halve agerland, idet hver mand lader $\frac{1}{4}$ hvile i hver af de to marker, der besås. På den hvilende jord sættes køer og heste i tøj.

Henrik Pedersen gik derefter videre til markbogen for Skellerup by og fandt bemærkninger, som pegede i retning af en driftsmåde svarende til den, som Lütken beskriver 80 år senere. Trevangsbruget var ikke idealt gennemført. »Der er Aase, på hvilke Omdriften er langt ekstensivere, enten de nu saas tre Aar og hviler et eller de saas to Aar og hviler i seks«.

Frandsen er ikke enig med Henrik Pedersen og bebrejder ham, at han godtog rotationer som $\frac{1}{3}$ og $\frac{1}{2}$ indenfor trevangsbruget. Det første er også højst ejendommeligt, da det markerer en mere intensiv udnyttelse end den sædvanlige, ikke en mere ekstensiv, som Henrik Pedersen udtrykkeligt siger. Man fristes til at tro, at han har byttet om på tallene! Men dette er ikke det afgørende. Det springende punkt er, om man kan acceptere rotationsangivelser, som er ude af takt med trevangsbrugets sædvanlige 3-årige turnus, altså tal som 4 og 8. Det mener Frandsen ikke man kan. I tilslutning til Rise Hansen og Steensberg 1951⁷ – men mod Steensberg 1974⁸ – vil han tolke »de specielle åsvise rotationsangivelser som en form for taksation, der ikke nødvendigvis svarer til den datidige praksis, men som var en uddybning af bonitetsangivelserne« (s. 43,2). Men »hvor angivelserne passer med vangerotationen... kan de godt have været anvendt«, indrømmer han. Der kan i denne forbindelse erindres om, at Henrik Pedersen i sine undersøgelser af markbogen for Vaalse, Falster Nr. hd., fandt, at afvigelse altid var perioder, der var multipla af 3 (6-9-12), så at afvigelse blot betød, at det pågældende stykke land sprang en eller flere rotationer over.⁹

Det eneste virkelig kontroversielle er altså de angivelser, der ikke svarer til rotationen. Forf. omtaler de besværligheder det ville medføre, hvis en ås var besået, når vangen i øvrigt lå i fælle, men er så alligevel ærlig nok til at nævne et østjysk eksempel på, at en by med trevangsbrug havde en del af fælledvangen besået, et afgrænset område yderst i vangen ganske vist, men det kunne altså lade sig gøre. Og om forholdene på Fyn siger han: »i 3-vangsbruget var græsningsmulighederne normalt begrænsede til den hvilende vang, som derfor måtte suppleres med græsning i de besåede vange« (s. 205,1). Det må indrømmes, at afvigelser fra den sædvanlige rotation (eller multipla af denne) kunne medføre problemer, navnlig ved, at det kunne blive vanskeligt at udnytte græsvangen til løsdrift, men de samme besværligheder havde man jo i det jyske græsmarksbrug, hvor det var nødvendigt at tøjre kvæget. Alt i alt: Det forekommer mig betænkeligt at godtage de oplysninger, der svarer til rotationen, som repræsenterende virkelige forhold, men affærdige oplysninger, der ikke svarer til rotationen, som vurdering og ikke andet.

Noget tyder på, at Frandsen er modstander af oplysninger, der ikke passer ind i systemet. Jeg skal som eksempel nævne hans behandling af landsbyen Skaverup i Ods hd. (s. 109,1). Den havde to vange med rotationen $\frac{1}{3}$ samt et vænge, der blev besået årligt. Det er uorden. Der er to vange, men rotationen $\frac{1}{3}$ indicerer trevangsbrug, og vænget kan ikke erstatte den manglende vang. Det er »ikke muligt at afgøre, om betegnelsen $\frac{1}{3}$ kun er en taksation, eller

⁷ C. Rise Hansen og Axel Steensberg, Jordfordeling og Udsiftning, 1951.

⁸ Axel Steensberg og J. L. Østergaard Christensen, Store Valby, I-III, 1974.

⁹ Anf. arb. s. 123.

den repræsenterer den virkelige rotation. I det sidste tilfælde er det vanskeligt at forestille sig, hvordan systemet har fungeret i praksis, siger forf. tydelig irriteret. Jeg vil gå med til, at systemet ikke kan have fungeret efter de sædvanlige regler for trevangsbrug, men jeg kan ikke se, hvorfor det ikke skulle kunne fungere i praksis. Rotationen $\frac{3}{4}$ med kun to vange har medført, at bønderne var uden græsvang hvert tredje år, men det har der måske kunnet kompenseres for – der er skov og strand i nærheden. Det har tilsvarende medført, at man hvert tredje år havde dobbelt så meget at dyrke som i andre år, men Skaverups 7 gårde havde tilsammen et dyrket areal på kun 75 tdr. land,¹⁰ knap 11 tdr. land i gennemsnit. Det har været overkommeligt, og jeg finder det forståeligt, at Skaverup bønderne har søgt at intensivere dyrkningen af dette beskedne tilliggende mest muligt. På kortbilaget er Skaverup markeret som trevangsbrug, og det er nok også det rimeligste, selv om der altså kun var to vange.

Efter disse bemærkninger om metode og kildemateriale skal jeg vende mig til afhandlingens substans: forsøget på at systematisere dyrkningssystemerne i de danske landsbyer i 1680'erne.

Ifølge Svend Aakjærs og Fridlev Skrubbeltrangs redegørelser for Henrik Pedersens forarbejder til »De danske Landbrug 1688« var det Henrik Pedersens oprindelige plan (1900, 1905) at medtage oplysninger om vangedeling og sædskifte, altså de forskellige driftssystemers udbredelse i 1680'erne.¹¹ Driftssystemernes udbredelse i landets forskellige egne skulle ydermere vises på et kort. Denne del af Henrik Pedersens storstilede plan blev dog ikke ført ud i livet og er først blevet virkeliggjort på landsplan med det foreliggende arbejde, hvis resultat er sammenfattet på de store kortbilag, som er indlagt bag i bogen.

Man kan så spørge, hvorfor Henrik Pedersen opgav denne del af planen. Aakjær (s. 9) mente, at det skyldtes Henrik Pedersens voksende erkendelse af, at omdriftsforholdene for de forskellige dele af bymarken kunne variere stærkt, således som han gav eksempler på i sin tidligere omtalte afhandling om udsæden og det dyrkede areal på Falster (1907). Frandsen (s. 5,1) vil snarere søge forklaringen i, at arbejdet med at fremstille de statistiske tabeller blev så omfattende, at der ikke blev kræfter til at beskæftige sig med dyrkningssystemerne. Han oplyser, at optegnelserne herom i Henrik Pedersens efterladte manuskripter (i Rigsarkivets håndskriftsamling) for øernes vedkommende består i, at han markerede trevangsbrug ved et 3-tal ud for hvert ejerlav, medens andre dyrkningsformer fik et NB, men at sådanne betegnelser ophører på Vestfyn og ligeledes mangler for Jylland. Forf. anfører, at Henrik Pedersen »dog havde informationer nok til at have kunnet karakterisere dyrkningssystemerne med et symbol«, men dette siges jo netop af en forsker, der selv har gennemført en sådan karakteristik eller systematisering. Denne opgave er absolut ikke nogen let sag og lader sig, som forf. indrømmer, kun gennemføre med udøvelse af et vist subjektivt skøn. En sådan fremgangsmåde har næppe tiltalt den stringente statistiker. Den omstændighed, at Henrik Pedersen anvender et NB til at markere andre dyrkningssystemer end trevangsbruget, tyder for mig på, at han ikke var nået til afklaring m.h.t. dette problem. På Vestfyn mødte han en blanding af, hvad Frandsen bestemmer som trevangsbrug, uregelmæssigt trevangsbrug og den særlige type tovangsbrug, som Frandsen betegner »Lillebæltsystem«. Kan det ikke være forklaringen på, at Henrik Pedersen gav op?

Sagen er jo, som forf. siger i indledningen (s. 2–3), at der næppe var to landsbyer der havde nøjagtig samme struktur, rotations- og græsningsforhold, og at det altså for så vidt kan hævdes, at hver landsby havde sit eget dyrkningssystem. Hvis forf. var standset ved

¹⁰ Henrik Pedersen, *De danske Landbrug*, 1928 (reprint 1975), s. 38.

¹¹ Svend Aakjærs indledning til Henrik Pedersen, *De danske Landbrug*, s. 6; Fridlev Skrubbeltrang, *Studier over gårde, gårdbrugertal og brugsstørrelser i det 17. århundrede*, HT 12. rk. V:1, 1971, s. 2 f. Jvf. Frandsens forskningsoversigt, s. 4 f.

denne konstatering, ville hans bog vel være blevet en endnu mere detaljeret redegørelse for dyrkningssystemerne i de enkelte landsbyer, end den der nu findes i kapitlerne 7, 8 og 11. Men den ville næppe, trods det enorme arbejde, have været acceptabel som disputats.

Imidlertid har det fra gammel tid været erkendt, at det, som Frandsen konstaterer (s. 3,1), »er muligt at påvise så mange fællestræk for store regionalt afgrænsede grupper af landsbyer, at det er rimeligt at tale om forskellige dyrkningssystemer«, og med det systematiserings- og generaliseringsarbejde, som er påkrævet for at påvise og definere disse grupper, og med forsøgene på at forklare deres eksistens, er vi nået til en fase, som uden tvivl må anerkendes som videnskabeligt arbejde på højt niveau. Men det må erindres, at uden det møjsommelige arbejde med grundmaterialet og uden en nøjagtig beskrivelse af de væsentligste træk, der kan udledes af det, ville de fremførte generaliseringer være postulater.

Udgangspunktet for Frandsens forsøg på at forklare de forskellige dyrkningssystemers udbredelse har været den teori, at udbredelsen hang sammen med landets fysiske forhold, især jordbundsforholdene. Denne teori, som ikke er ny, har vist sig frugtbar, men dog ikke tilstrækkelig til at give en fyldestgørende forklaring. Andre faktorer har måttet inddrages såsom »kulturel afsmittning« og »lokal, tilsyneladende herredsvis, rumlig organisation« (s. 3,2). Det sidste er nok det mest overraskende og bygger på den iagttagelse, at grænsen mellem forskellige dyrkningssystemer ofte faldt sammen med herredsgrænsen. Men er det tilstrækkeligt grundlag for at tale om »rumlig organisation«? I konklusionen (s. 257,1) vender forf. tilbage til spørgsmålet og søger en begrundelse i de udbredte vangelag, som kun kan være udviklet, hvor det ene eller det andet dyrkningssystem var fremherskende indenfor området. »Herredsorganisationen har sikkert haft en vis indflydelse på indførelsen af vangelag, og den har i hvert fald været den eneste instans, der kunne pådømme overtrædelser af systemet, i det omfang sagen ikke kunne bilægges direkte af de implicerede byer«. Som det tydeligt fremgår af forf.s sprogbrug, er det hele dog ganske usikkert. Direkte vidnesbyrd om herredstingets indflydelse på oprettelsen af vangelag synes ikke at foreligge, og selv om det var tilfældet, ville det ikke forklare den ensartethed i dyrkningssystem, som måtte være til stede, før man kunne begynde at tænke på vangelag. På Fyn strakte de enkelte vangelag sig ofte på tværs af herredsgrænserne (s. 122,1). Skulle der i så fald være tale om samarbejde mellem to herredsting?

I konklusionen antydes i øvrigt endnu et forslag til forklaring af de vekslende dyrkningssystemer, nemlig at »1600-tallets landbrug kan have været påvirkeligt overfor fysiske faktorer f.eks. af klimatisk art, som vi i dag blot ikke kan erkende«. Udgangspunktet for denne bemærkning er den vanskeligt forklarlige kontrast mellem dyrkningssystemerne i det vestlige Limfjordsområde, henholdsvis nord og syd for fjorden, på det østlige og vestlige Fyn og det østlige og vestlige Lolland. Men er der nogen som helst grund til at tro, at klimaet på Vestlolland skulle have adskilt sig væsentligt fra klimaet på Østlolland i 1600-tallet?

De vanskeligheder, som forf. har mødt under sit systematiseringsarbejde, kan belyses med et par eksempler, som jeg henter fra den sjællandske øgruppe.

Til trevangsbruget hører ordentligvis tre vange, men i visse tilfælde ses en landsby at have disponeret over fire med den for trevangsbruget sædvanlige rotation $\frac{3}{4}$. Det er således tilfældet i Sønder Tåstrup (Idestrup s., Falster Sønder hd., s. 72-77 og 98,2). »Hvilken funktion en sådan ekstra vang kan have haft i den 3-årige rotation er gådefuldt«, siger forf. undrende, men han kan for Sønder Tåstrups vedkommende pege på historiske årsager i form af nedlagte bebyggelser.¹² I andre tilfælde kan der være tale om hjælp for en anden

¹² Karl-Erik Frandsen er medarbejder ved det nordiske ødegårdsprojekts Falster-undersøgelse, hvis resultat forventes at foreligge i nærmeste fremtid. Som det fremgik af forsvaret, går hans viden om forholdene på Falster da også langt ud over, hvad der er meddelt i disputatsen.

vang, der har været for lille. Det kan iagttages i Harrestrup i Smørum hd. (s. 102,1), hvor markbogen giver fyldestgørende forklaring på fænomenet. Trods de fire vange er der altså rimelig grund til at placere Sønder Tåstrup og Harrestrup under trevangsbrug.

Brøndbyvester (Smørum hd.) havde tovangsbrug med rughaver, oplyser forf. (s. 101,2). Man havde hele fire rughaver, alle med rotationen $\frac{1}{2}$, og »havde derved sikret sig, at der hvert eneste år var i hvert fald én rughave besået med rug«. Ja, det kan ikke være for meget sagt. I gennemsnit må vel tre af rughaverne have været besået og én i hvile, når rotationen er $\frac{1}{2}$. »Det kan undre, siden man lagde så stor vægt på rugsæden, at bønderne så ikke havde taget skridtet fuldt ud og anlagt et normalt 3-vangsbrug«, siger forf. videre, og man forstår ham. Oven i købet fandtes der en tredje vang, men den var indelukket for engbundens skyld og af hensyn til græsningen. Agerjorden blev dyrket med rotationen $\frac{1}{2}$, »fordi den ligger så lagt fra byen«. På kortbilaget er Brøndbyvester markeret med den signatur, der betyder »2 vange $\frac{1}{2}$ + 1 sås årligt«. Det stemmer hverken på den ene eller den anden måde. Man spørger sig, hvorfor forf. ikke som i andre tilfælde har ladet rotationen være afgørende og henført Brøndbyvester til trevangsbruget ligesom nabobyen.

Brøndbyvester havde nemlig trevangsbrug, omend det af forf. med rette karakteriseres som »højest ejendommeligt« (s. 101,2). Den ene vang havde normal rotation $\frac{1}{2}$, de to andre var opdelt hver i tre »sorter«. I en del af Østervangen havde hver anden ås rotationen $\frac{1}{2}$, hver anden $\frac{1}{4}$. »Takseringsmændene kom til den ejendommelige konklusion, at den derfor skulle takseres som $\frac{3}{2}$ « – de har åbenbart adderet $2 + 1/1 + 1$, hvad der ikke er heldigt fra et matematisk synspunkt, men dog ikke medfører nogen særlig stor fejl. Den del af Østervangen, som kaldtes Tofterne, havde rotationen $\frac{1}{2}$, den øvrige jord rotationen $\frac{1}{4}$. I en del af Vestervangen havde hver tredje ås rotationen $\frac{1}{2}$, de to andre $\frac{1}{4}$, hvilket tilsammen blev takseret til $\frac{3}{2}$ ($\frac{1}{2} + \frac{1}{4} + \frac{1}{4} = \frac{3}{2}$ – jvf. ovenfor). Tofterne blev her besået årligt, og resten havde rotationen $\frac{1}{4}$. Unægtelig »et højest uregelmæssigt dyrkningssystem fremkommet ved en mærkelig blanding mellem 2-vangs- og 3-vangsbrug« (s. 102,1), men det er rimeligt nok, at forf. har ladet tendensen til trevangsbrug veje tungest. Man kan måske undre sig over at han ikke har benyttet Brøndbyvesters komplicerede eksempel til at overveje, om de stærkt varierende rotationsangivelser skulle være udtryk for en vurdering og altså ikke have noget med de virkelige rotationsforhold at gøre. Jeg skal imidlertid ikke indvende noget på dette punkt. Jeg har svært ved at forestille mig, at takseringsmændene skulle have optegnet alle disse detaljer, hvis de ikke svarede til virkeligheden.

Endelig Birkerød i Hørsholm amt (s. 103,1). Birkerød havde to vange, hvoraf Søndervangen dyrkedes med rotationen $\frac{1}{2}$, medens Toftevangen blev besået årligt. Markbogen oplyser, at Toftevangen tidligere havde været delt i to vange, som nu var slået sammen og årligt indelukket. »Præsten Henrik Gerner sår al sin jord i vangen årligt, for han har tilstrækkeligt med gødning, men bønderne kan kun så den halve del årligt og må lade den anden halve del hvile på grund af mangel på gødning«. Den i anden forbindelse nok som bekendte Birkerød-præst Henrik Gerner har altså dyrket sin del af Toftevangen som alsædebrug, medens bønderne har måttet lade sig nøje med rotationen $\frac{1}{2}$, der er karakteristisk for tovangsbruget. På kortbilaget er Birkerød markeret med signaturen for trevangsbrug, hvad der kan begrundes udfra Søndervangens rotation og oplysningerne om Toftevangens tidligere opdeling. Men om et regelmæssigt trevangsbrug var der ikke just tale.

Disse eksempler får være nok til at belyse de vanskeligheder, som et forsøg på systematisering kan møde. De er dog på ingen måde repræsentative, men med flid udvalgt blandt de mest diskutabile. I almindelighed er problemerne langt mindre og typebestemmelsen tilsvarende mere sikker.

Lad os derefter betragte systematiseringen som helhed (jvf. sammenfatningen s. 250–55). Hovedkriterierne for denne har været bymarkens struktur, d.v.s. dens inddeling i dyrk-

ningsenheder (vange, tægter, åse og agre) og disse enheders funktion med hensyn til rotation og sædskifte (Frandsens formulering). På dette grundlag er der foretaget en inddeling i to hovedgrupper: 1) Vangebrug med faste, indhegnede vange og fællede til løsdrift og 2) Græsmarksbrug, der nok kunne være inddelt i tægter, årsgøder eller vange, men hvor disse enheder ikke var indhegnede, og det derfor var nødvendigt at tøjre kvæget på den hvilende jord. En sådan inddeling fandtes i øvrigt langt fra overalt.

Vangebruget inddeles i fire grupper: 1) Alsædebrug, hvor al jord blev besået årligt, men hvor der alligevel ofte var tale om to vange (med henholdsvis byg og rug). 2) 2-vangsbrug, hvor jordens brug og hvile omfattede lige lange perioder, og hvor der kunne være suppleret med rughaver. Det fandtes navnlig i to områder: på »Heden« mellem København, Roskilde og Køge, med rotationen $\frac{1}{4}$, og i området omkring Lillebælt (»Lillebæltssystemet«), hvor bymarken var delt op i to eller fire vange med rotationen $\frac{3}{2}$ eller $\frac{1}{4}$. Der var her flere kombinationsmuligheder, bl.a. kunne de to vange være suppleret med en ekstra vang, der blev sået årligt. 3) 3-vangsbrug, der karakteriseres som et dyrkningssystem med treårig rotation uafhængigt af antallet af vange, »hvorfor man egentlig burde foretrække den svenske betegnelse 3-skiftebrug« (s. 252,2). Også her skelnes der mellem flere typer. Især på Fyn var fire eller flere vange almindeligt. 4) 4- og 5-vangsbrug med rotationen $\frac{3}{4}$ og $\frac{1}{4}$, som næsten kun fandtes på Vestlolland. På dette punkt er forf.s opfattelse ikke helt entydig. Han tilslutter sig Ole Widdings antagelse, at tilføjelsen af en fjerde og femte vang til trevangsbruget formentlig er sket i 16. eller 17. årh., men går i rette med Henrik Pedersen, som hævdede, at omlægningen var sket af hensyn til dyrkningen af hvede og ærter. Det harmonerer dårligt med, at der i 5-vangsbruget var tale om en ekstra byg + havre afgrøde, fremhæver Frandsen (s. 118,2) og henviser til, at det i Mecklenburg var hensynet til den øgede produktion af byg (til malt) og ærter, der motiverede indretning af 4- og 5-vangsbrug, og at det sandsynligvis er lignende motiver, der har gjort sig gældende på Lolland. I sammenfatningen (s. 253,2) nærmer han sig derimod Henrik Pedersen, men rigtignok med den tilføjelse, at dyrkningen af ærter og hvede sjældent optog en hel vang, men fandt sted i rugvangen. Er den første teori så ikke at foretrække?

Græsmarksbruget er i sammenfatningen (s. 253,2) ved en uagtsomhed blevet placeret som en undergruppe under vangebruget, hvad læseren ikke bør lade sig vildlede af. Her blev omkring halvdelen af det dyrkede areal besået årligt, medens resten hvilede, normalt i en periode på 4–5 år. Forf. opstiller tre hovedtyper: 1) Græsmarksbrug med fast inddeling i tægter (årsgøder, vange). 2) Græsmarksbrug uden tægter og uden nogen overordnet rotation, gældende for hele bymarken. 3) Græsmarksbrug med formel differentieret arealudnyttelse, som næsten udelukkende forekommer nord for Limfjorden. Der skelnes her mellem fire enkelttyper, hvoraf de tre havde en del af jorden dyrket som alsædejord, blandt dem det særprægede »Limfjordssystem«.

Det kan diskuteres, om det er en rimelig rækkefølge, forf. har valgt for præsentationen af de mange dyrkningssystemer – utroligt mange, når man tager landets størrelse i betragtning. Han har åbenbart ladet inddelingen være afgørende, men nok så meningsfuldt havde det været at lade rækkefølgen afhænge af jordens udnyttelsesgrad og lade femvangsbruget følge umiddelbart efter alsædebruget. Vangebrugets undergrupper ville herefter afsluttes med tovangsbruget, hvor udnyttelsesgraden svarede til det jyske græsmarksbrug.

Ulige vigtigere er dog selve systematiseringen, og den systematisering, Frandsen har foretaget, forekommer mig både rimelig og, opgavens vanskelighed taget i betragtning, beundringsværdig. Den generaliserer tilstrækkeligt til at tillade overblik og afsløre mønstre (jvf. kortet foran i bogen), men ikke så stærkt at forbindelsen med den virkelighed, der kan aflæses i kildematerialet, er gået tabt – selv om der indimellem er skåret resolut til, som jeg har nævnt eksempler på.

Undersøgelsen har i hovedsagen bekræftet den teori, der var udgangspunktet: z

udbredelsen af de forskellige dyrkningssystemer står i forbindelse med jordbundsforholdene, hvad der ikke kan være overraskende. Mere interessant er egentlig fremhævelsen af »kulturel afsmittning« som supplerende forklaring – og jeg vil foretrække at lade den påviste herredsvise ensartethed danne en underrubrik herunder. Men som det tydeligt fremgår af afhandlingen, er dyrkningssystemernes udbredelse langt fra forklaret hermed.

I sin gennemgang af Korsør amt (s. 108,2) fremhæver forf. som et påfaldende træk, at så mange byer i kystegnene havde alsædebrug. Det samme kan siges om andre kystegne, bl.a. om Amager. »Det er fristende«, siger forf., »at opfatte kransen af byer med alsædebrug som resterne af et dyrkningssystem, der oprindeligt fandtes på hele Sjælland, men som har modstået innovation fra det indre af øen på grund af den noget afsides beliggenhed«. Nogen virkelig støtte for denne hypotese synes dog ikke at foreligge, og forf. skynder sig da også at tilføje, at alsædebruget kan hænge sammen med den relativt store kvægavl i kystegnene, som var muligjort af de gode græsningsmuligheder udenfor bymarken. Med større kvægavl fulgte rigeligere gødning, som oven i købet i kystegnene kunne suppleres med tang. Hermed at vi nok kommet nærmere til virkelighedens verden, og det ser da også ud til, at det er denne forklaring, der har fået overtaget hos Frandsen, jvf. hvad han skriver i sammenfatningen (s. 250–51) og andre steder, hvor systemet omtales (f.eks. Falster s. 116, Fyn s. 121). I konklusionen (s. 256,2) er han dog ved at vende tilbage til thesen om alsædebruget som en relikv af tidligere tiders almindelige dyrkningssystem.

Det var imidlertid ikke blot for alsædebruget, at gødningen spillede så afgørende en rolle, hvad der også jævnlgt fremgår af afhandlingen. Adgangen til gødning må tages med i betragtning overalt, når man skal forklare, hvorfor jorden blev dyrket som den blev.

Hermed skal ikke være sagt, at jeg anser alle problemer for løst, hvis man inddrager adgangen til gødning ved siden af jordbundsforholdene og kulturel afsmittning i forsøget på at forklare de danske dyrkningssystemers udbredelse – for slet ikke at tale om deres historiske udvikling, som drøftes på bogens sidste sider. Mange problemer henstår uafklarede i denne henseende, og kildematerialets mangelfuldhed giver ikke håb om nogen snarlig løsning. Større forventninger tør der måske stilles til arkæologiske undersøgelser, som forf. henviser til.

Om det er rimeligt at opfatte de dyrkningssystemer, der kan konstateres i 1680'erne, som forskellige stadier i en udvikling, forkommer mig tvivlsomt. Derimod finder jeg det bemærkelsesværdigt, at det gennem analyser af udsæd og landgilde på Fyn og tilsvarende af landgilde og tiende på Sjælland med Amager er påvist, at rugen som persil hører hjemme i trevangsbrugets område, men ikke i tovangsbrugets eller alsædebrugets. Der er hermed givet nye indicier for, at det var indførelsen af vinterrug som afgrøde, der var afgørende for trevangsbrugets udbredelse. Tilbage står dog endnu nogle vigtige dateringsproblemer, bl.a. spørgsmålet om, hvornår landgilden fik den sammensætning, der kan konstateres i det 17. årh.

Til slut må jeg opholde mig lidt ved begyndelsen af konklusionen (s. 255,2). Frandsen finder, »at 1600-tallets bønder bevidst stræbte efter at opnå en økologisk balance såvel internt i den enkelte by mellem landbrugets hovedkomponenter: kvægavl og agerbrug, som eksternt i forholdet mellem landbruget og det naturlige milieu. Det er således typisk, at bønderne beherskede kunsten at tilpasse arealudnyttelsen til mulighederne for græsning og hæslet og dermed for gødning og trækraft ... Det kan næppe betvivles, at det er bønderne selv, der har tilpasset landbrugsproduktionen til den optimale udnyttelse af de naturgivne muligheder...«.

Det er godt og rigtigt, at forf. har vovet en så vidtgående generalisering, og med baggrund i det indgående kendskab til tidens landbrugsforhold, der er demonstreret i afhandlingen, falder hans ord med vægt. Men det er rigtignok store ord og efter min mening i overkanten af, hvad kildematerialet tillader. Under alle omstændigheder er flere mulighe-

der åbne på et så højt generaliseringsniveau. Med lige så stor eller større ret kan man hævde, at 1600-tallets bønder drev rovdrift på deres jord og da også fik et meget beskedent udbytte af den, uanset om det nu var 3 eller 5 fold. Om de havde fundet en rimelig balance mellem agerbrug og kvægavl kan i høj grad diskuteres. Hvis de havde lagt noget mere jord ud til græsning, kunne de have gødet agerjorden bedre og fået et større udbytte, jvf. bønderne i Birkerød, der i modsætning til præsten kun kunne så den halve del af deres jord på grund af mangel på gødning.

Med hensyn til den økologiske balance mellem landbruget og det naturlige milieu kan man spørge, om dens opretholdelse ikke snarere skyldtes bøndernes manglende evne til at ændre den end en bevidst hensigt. Indgribende ændringer krævede bl.a. en kapital, som næppe mange bønder disponerede over. Det er rimeligt nok, at Frandsen lægger hovedansvaret for den uheldige udvikling, der fandt sted, på godsejerne, som udvidede deres hovedgårdsmarker, beslaglagde græsningsarealer og i takt hermed forøgede hoveriet, så det gik ud over pasningen af landsbymarkerne. Men om bøndernes »økologiske bevidsthed« var større end godsejernes, forekommer mig tvivlsomt.

Generaliseringer kan diskuteres, men ubestrideligt er, at Karl-Erik Frandsen har gjort dansk historieforskning en stor tjeneste ved at pløje sig gennem meter på meter af arkivalier: markbøger, modelbøger etc. og ved at bringe sine iagttagelser i system i den foreliggende afhandling. Endnu engang må også den kartografiske indsats fremhæves. »Vang og tægt« vil blive en ofte citeret bog i den kommende forskning, og som altid er det også denne, der skal afsige den endelige dom over den. Jeg betragter den som en meget betydelig forskningsindsats.

Svend Ellehøj

CLAES PETERSON: Peter the Great's Administrative and Judicial Reforms. Swedish Antecedents and the Process of Reception. Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning grundat av Gustav och Carin Olin, Serien I, tjugonionde bandet. Akademisk avhandling. Stockholm, 1979. 448 s.

Denne disputats hæver sig i ambitionsniveau og omfang betragteligt over den standard, der gennem det forudgående tiår er sat for den nye type svenske doktorafhandlinger. Afhandlingen er bemærkelsesværdig ved at være det første vestlige hovedværk om Peter den Stores forvaltningsreformer og er ikke mindst interessant derved, at forf. – skønt retshistoriker af skoling – søger at sætte sit emne ind i en socioøkonomisk sammenhæng.

Claes Peterson angriber frontalt det problem, der i generationer har domineret forskningsdiskussionen om den petrinske administration,¹ nemlig spørgsmålet om de udenlandske – herunder særligt de svenske – forbilleders indflydelse på udformningen af det russiske kollegievæsen og provinsreformen af 1719. Ved hjælp af en komparativ og tekstkritisk metode, anvendt på et meget omfattende kildemateriale, sammenligner han med stor grundighed og persistens de nye russiske forvaltningsorganers instruktioner og organisation med de tilsvarende svenske reglementer samt de beskrivelser, som blev udarbejdet af holsteneren Heinrich Fick, tsarens hemmelige agent i Stockholm.

Det har lettet gennemførelsen af denne ambitiøse undersøgelse, at forf. i vid udstrækning har kunnet bygge på tidligere forsknings fund og resultater. Hermed tænkes i almindelighed på N. A. Voskresenskijs indsamling og publikation af legislative aktstykker – og i særdeleshed på P. N. Miljukovs og M. M. Bogoslovskijs pionérarbejder om hhv. den

¹ Se Hans Bagger, Peter den Stores reformer. En forskningsoversigt. Problemer i Ruslands og Sovjetunionens historie, Bd. 2. Århus 1979, p. 28–30 (herefter: Problemer 2).